

TÜRK HAMAMININ ÖZGÜNLÜĞÜ*

ORIGINALITY OF THE TURKISH BATH*

Oğulcan AVCI**

ÖZ

Köklü bir tarih ve kültüre sahip olan Türkler, mimari eserleriyle Dünya mimarlık tarihinde seçkin ve kapsamlı bir yere sahiptir. Tarihi süreçte Türklerin inşa ettikleri ve kendi kültürleriyle yoğurarak ortaya koydukları geniş mimari yelpazede dikkat çeken yapı türlerinden biri de hamamlardır. Bu makalede birçok açıdan özgün bir yan bulduğumuz Türk hamamının mimari özgünlüğü tartışılmak istenmiş ayrıca Türk toplumunun tarihi süreçte kendine ait kültür, gelenek ve karakteriyle yoğurup, özgün bir mimari, işlev ve sosyal karakter kazandırdığı hamam yapısının menşe problemine odaklanılmıştır. Bu durum Türk hamam mimarisinin oluşumunda menşe olarak görülen uygarlıklarla diğerleri tarafından ortaya konan hamam/banyo yapılarını inceleme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bunlar arasında Antik Yunan, Roma, Bizans, Mezopotamya, Eski Mısır, İran, Arap, Hint, Rus, Uzakdoğu ve Avrupa uygarlıkları sayılabilir. Türk hamamlarının özgün mimarisini ortaya koymak için Türkiye ve Türkiye dışında hüküm süren Türk devletlerinin hamam yapıları incelenmiş, farklı coğrafya ve farklı zaman diliminde inşa edilen bu yapıların ortak özelliklere sahip oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu yapıların diğer uygarlıklar tarafından inşa edilen aynı tür yapılarla farklı yönleri ortaya çıkarılmıştır. Analiz sadece mimariyle sınırlı kalmamış aynı zamanda bu yapıların kullanımındaki farklılıklar ve her uygarlığın bu yapılara kendi gelenek görenekleri içinde yüklediği anlamlar da ortaya konmaya çalışılmıştır. Tüm bunların yanında farklı uygarlıklar tarafından yıkanma yapılarına verilen adlar etimolojik olarak incelenmeye çalışılmış ve adlandırma problemine de değinilmiştir. Bu sayede söz konusu yapılara verilen adların kullanım şekilleriyle alakalı olduğu da ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylelikle Türk hamamının her anlamda özgün bir yapıya sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Türk hamamı, Türk mimarisi, Özgünlük, Türk coğrafyası, Hamam mimarisi*

* Bu çalışma 641900 numaralı ve “Kütahya Hamamları (12.-19. YY) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Söz konusu doktora tezinin oluşturulma sürecinde engin bilgi ve tecrübesiyle bana her daim yardım eli uzatan sayın danışman hocam Prof. Dr. Canan Parla’ya derin teşekkürlerimi sunarım.

* This article is produced from the doctoral thesis numbered 641900 and titled “Kütahya Baths (12th-19th Century) and The Originality of Turkish Baths”. I would like to express my deep gratitude to my advisor Prof. Dr. Canan Parla, who always lends a helping hand to me with her vast knowledge and experience during the preparation process of the said doctoral thesis.

** Dr. Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5025-2845> ♦ E-mail: ogulcan.avci@giresun.edu.tr

ABSTRACT

Cleansing action is a natural need for humans. In this direction, structures have been built to meet the need for cleansing since the beginning of human history. Bath structures, encountered in all ancient civilizations of the world, are an indispensable type of architectural structure for humans. While each civilization builds its architectural culture, it also includes many facts belonging to its own traditions. Thus, each civilization creates its own unique architectural spectrum consisting of many building types. Baths are also included in this architectural range. Therefore, when examining a building type, the traditions of the civilization that created it cannot be ignored and cannot be separated from its traditions. In this context, as in every civilization, Turks have a unique architectural culture. Baths are one of the building types that make up this architectural culture. Turks, who have a deep-rooted history and culture, have a distinguished and comprehensive place in the world architecture history with their architectural works. Baths are one of the types of buildings within the wide architectural scale built by the Turks in the historical process and kneaded with their own cultures. The subject of this article is whether the Turkish bath has a unique architecture or not. Three assumptions are generally encountered regarding the issue of whether the Turkish bath has a unique architecture. One of them is that the Turkish bath has its own architecture, the other is that it is a continuation of the Roman baths, a miniature and reflection of them, and the last one is an architecture that contains the features of the Roman and Byzantine baths and corresponds to the duality of the East and West worlds. The architectural originality of the Turkish bath, in which we found a unique aspect in many ways, and the problem of origin is focused. This situation has revealed the necessity of examining the bath structures established by other civilizations and civilizations which are seen as the origin of the formation of Turkish bath architecture. These include Ancient Greek, Roman, Byzantine, Mesopotamian, Ancient Egyptian, Persian, Arabian, Indian, Russian, Far Eastern and European civilizations. To reveal the original architecture of Turkish baths, Turkish bath structure of the Turkish states reigned inside and outside of Turkey has been examined and it has been determined that these structures built in different geographies and different time periods have common technical features. In addition, it reveals different aspects of the aforementioned structures from same type of structures built by other civilizations. The analysis is not only limited to architecture, but also the differences in the use of these structures and the meanings that each civilization ascribes to these structures within their own traditions. In addition to all these, the names given to the bathing structures by different civilizations are tried to be examined etymologically and the naming problem is also mentioned. By this means, it has been revealed that the names given to these structures are related to the way they are used. In this way, it was concluded that the Turkish bath has a unique structure in every sense.

Keywords: *Turkish bath, Turkish architecture, Originality, Turkish geography, Bath architecture*

Giriş

Türkler, tarihi süreçte yurt tuttıkları coğrafyalarda kendi kültürlerine ait unsurlarla donattıkları birçok yapı türünden oluşan mimari bir çeşitlilik ortaya koymuşlardır. Bu çeşitliliği oluşturan yapı türlerinden biri de özgün özellikleriyle diğer uygarlıkların hamam/banyolarından birçok yönden ayrılan Türk hamamlarıdır.¹

Hamam, yıkanma eyleminin gerçekleştiği, farklı işlevleri olan mekânlar bütünlüğüne sahip yapıya verilen genel addır.² Dilimize Arapça'dan geçen hamam kelimesi "ısıtmak, sıcak olmak" anlamındaki "hamm" kelimesinden türetilmiştir. Farsça karşılığının "germ/sıcak" ve "âb/su" kelimelerinin birleşmesinden oluşan germâbe³ olduğuna dair bilgiler mevcut olsa da bu terim sıcak su hamamı, kaplıca ve ılıca anlamlarına gelir.⁴ Bu durum germâbe kelimesinin zaman içinde anlam kaymasına uğrayarak ısıtma hamamı da kapsayacak şekilde kullanılmaya başlandığını ya da yanlış şekilde kullanıldığını düşündürür. Günümüzde hamam kelimesiyle, aralarındaki farklar dikkate alınmadan genel geçer olarak temelde doğal sıcak su kaynaklarıyla çalışan kaplıcalar/ılıcalar ve ısıtılmış suyla çalışan yıkanma yapıları ifade edilmekteyse de hamam ve kaplıca/ılıca yapıları arasındaki farkları göz önüne alarak net bir ayrıma gitmek gerekir. Kullanılan su, farklı kullanım amaçları ve mimari öğelerin ortaya koyduğu mekânsal farklılıklar bizce bu yapı türlerini tek bir genel ad altında toplamaya ve değerlendirmeye yetmemektedir.⁵ Bu çalışmada "hamam" kelimesi ısıtma suyla çalışan yapıları ifade eder.

Kamuya dönük yıkanma yapılarına "hamam" denilse de bu kelimenin Türkçe "çemek" ve "yunak" gibi karşılıkları bulunduğu, Kaşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda yazılan Divanü Lugat-it-Türk isimli eserinden yıkanma eylemi için Türk dillerinde "çun" ve "yun" kelimelerinin kullanıldığını bilinmektedir.⁶ Türkiye'de de günümüzde hâlâ kullanılan "çemek" ve "yunak" kelimelerinin "çun", "çunmak" ve "yun", "yunmak" kelimelerinden türetilmiş olduğu ve yıkanılacak yer anlamında kullanıldığı düşünülür.⁷ Bu yerler ayrıca "yıkak", "yunluk", "munça", "munçak", "ısı", "ısıcak", "ısıdam", "ısıık" ve "issi" olarak da adlandırılmıştır.⁸ Günümüzde Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar ve Uygur gibi Türk lehçelerinde yıkanma yapılarına "munsa", "monşa", "monço", "munça",

1 Avcı, 2020, iii.

2 Avcı, 2020, 2.

3 Ülgen, 1950, 174-178; Eyice, 1997, 402.

4 Devellioğlu, 1962, 341.

5 Isıtılan suyun ve ısıtılan bir mekânın bulunuşu hamam yapısını ılıca ve kaplıcalardan ayıran en önemli belirleyici faktördür. Hamamlar genellikle temizlik için uğranılan yapılar olmasına karşın kaplıca ve ılıcalar genellikle şifa amaçlı kullanılmıştır. Kaplıca ve ılıcalar tabii sıcak su kaynaklarından beslendiği için bu yapılarda bir hamamda olmazsa olmaz öğeler olan külhana ve ocağa da ihtiyaç duyulmamıştır. Hamamları, kaplıca ve ılıcalardan ayıran bir başka özellik de yıkanma mekânının ortasında havuz yerine göbek taşının bulunmasıdır. Bk: Avcı, 2020, 2.

6 Ögel, 1978, 103; Atalay, 1986, 814.

7 Avcı, 2020, 3.

8 Ögel, 1978, 107.

“monça” isimleri verilmiştir.⁹ Söz konusu kelimeler “munça” ve “munçak” kelimeleriyle aynı anlamı taşır fakat zaman içerisinde fonetik ve morfolojik değişimlere uğramışlardır. Buna tarihi sürecin uzunluğu ve Türk coğrafyasının genişliğine bağlı doğal bir sonuç olarak bakmak gerekir.¹⁰ Türk dillerinde bu yapı türü için üretilen özel isimlerin varlığı Türklerin kendine has özellikleriyle bir yıkanma yapısı mimarisinin geliştirdiklerinin en somut kanıtıdır.

Türk hamamı kavramıyla ilgili en önemli sorunlardan birini yabancı kaynaklarda yine bir genellemeyle bu kavram yerine “Türk Banyosu” kavramının kullanılması oluşturur. Batı dillerinde “balneum, bath, bain, bagno” sözcükleri¹¹ durgun su içerisinde yıkanma eyleminin gerçekleştiği mekânları ya da nesnelere karşılık gelmektedir. Bu kelimeler Roma uygarlığının, içinde sıcak ve soğuk su havuzlarının da bulunduğu temizlenme ve dinlenme eylemlerinin gerçekleştiği “hamam-gymnasion” kompleksleri için kullanıldığında anlam kazanır.¹² Türk kültüründe böyle bir temizlenme şekli olmadığı gibi Türk dilinde de durgun su içinde gerçekleşen temizlenme eylemini karşılayan bir sözcük bulunmamaktadır.¹³ Bu nedenle “balneum, bath, bain, bagno” sözcükleri içinde ısıtılmış ve akan suyla yıkanılan mekân anlamına gelen hamam sözcüğünün kesinlikle karşılığı değildir. Bu sözcüklerin kullanımının, hamam ile banyo usulleri arasındaki farkın bilinmeyişiinden ya da mevcut mimari farkların göz ardı edilmesinden kaynaklandığı açıktır.¹⁴

Mimari Özgünlük

Türk hamamının özgün bir mimariye sahip olup olmadığı meselesiyle ilgili genelde üç kabul ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri Türk hamamının kendine has mimarisi olduğu, diğeri Roma hamamlarının devamı niteliğinde, onların bir minyatürü ve yansıması olduğu, sonuncusunu ise Roma ve Bizans hamamlarının özelliklerini barındıran, Doğu ve Batı dünyalarının ikiliğine tekabül eden bir mimarisi olduğu yolundadır.¹⁵ Üstelik bu kabuller genellikle tek cümle ya da bir paragrafla beyan edilerek geçiştirilmektedir. Türk hamam mimarisinin özgünlüğünü ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmamızda meselenin doğası itibarıyla öncelikle hamam mimarisinin oluşumunda menşe olarak görülenler olmak üzere çeşitli uygarlıkların hamam/banyo yapıları toplu bir şekilde kısaca ele alınmıştır.

9 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 2019.

10 Avcı, 2020, 3.

11 “Balneum” kelimesi banyo, tedavi amacıyla hazırlanan ilaçlı su anlamlarına, “Bath” kelimesi vücudun su ya da başka bir sıvıya daldırılması anlamına, “Bain” kelimesi küvette yıkanma, temizlenme anlamına, “Bagno” kelimesi vücudun bir kısmını ya da tamamını bir sıvı içine daldırma anlamına gelir. Kelime anlamları için sırasıyla Bk. Brunner ve Tanker, 1988, 85; Ogilvie, 1896, 57; Furetiere, 1690, BAI; Casaccia, 1876, 104.

12 Avcı, 2020, 290.

13 Genel olarak toplumumuzda temizlik, kültürel normlar ve dini kurallar çerçevesinde bir kaynaktan gelen ve sürekli akışla yenilenen suyla yapılmaktadır. Bk: Avcı, 2020, 290.

14 Yentürk, 2010, 102.

15 Klinghardt, 1925, 808; Kanetaki, 2004, 83.

Antik Yunan, Helenistik, Roma ve Bizans Hamam/Banyolarına Kısa Bir Bakış

Lawrie ve Wilson, hamamın kökeninin medeniyetin de başlangıcı olan Doğu dünyasına dayandığını belirterek, hamamların en eski kalıntılarının Fenikelilerde bulunduğunu ve Baalbek'te bu kalıntılardan birinin keşfedildiğini yazar.¹⁶ Lawrie'ye göre hamam yapısı ve kültürü Fenike'den Doğu, Kuzey ve Batı'nın antik uygarlıklarına yayılmıştır.¹⁷ Hamamların çok erken zamanlarda, Akdeniz'in güney sahil şeridi boyunca kurulmuş olan Mısır, Trablus, Cezayir, Fas boyunca kullanıldığını savunan Lawrie, hamam kültürü, mimarisi ve bilgisinin Fenikelilere ait Tire ve Sidon kentlerinin¹⁸ sahillerinden, Akdeniz kıyıları boyunca yayılarak Yunanistan'a geçtiğini, fakat farklı bir yorum olarak palaestra veya gymnasiuma eklendiğini ve genellikle yapıların bir parçası olarak kabul edilmelerinin yanında erkeklerin ve kadınların ayrı ayrı kullanımına sunulan müstakil hamam yapılarının bulunduğunu da vurgular.¹⁹

Günümüzdeki tespitlere göre Sicilya'daki Yunan koloni kenti Gela ve Yunanistan'daki Gortys hamam/banyoları hemen hemen aynı zamanda (MÖ 3. yüzyıl) inşa edilmiş en eski halk hamam/banyolarıdır (Çizim 1-2).²⁰ Bunlar, oldukça basit şekilde planlanan, genellikle merkezinde bulunan bir ya da daha fazla sayıda "tholos" adı verilen daire tabanlı ve kubbe örtülü mekânla irtibatlandırılmış, duvarlarında sıralı nişler bulunan dikdörtgen veya yamuk tabanlı mekânlardan meydana gelen yapılardır.²¹

Helenistik dönemde inşa edilen hamam/banyolarda Antik Yunan hamam/banyolarının mekânsal düzenlemesinin uygulandığı görülür. Helenistik dönem hamam/banyoları Yunan hamam/banyolarından Roma hamamları arasında mimari anlamda bir köprü oluştursa da Yunan yapı geleneğini korurlar.²² Yunan hamam/banyolarından farklı olarak Helenistik dönem hamam/banyolarında geniş konaklama alanları bulunur. Buna bağlı olarak yapısal anlamda bir büyüme söz konusudur. Bu yapısal değişim de Helenistik dönem hamam/banyo mimarisinin Roma hamam/banyo mimarisine fikir vererek şekillendirmiş olabileceğini düşündürür.²³

En erken Roma hamamlarına Pompeii'de yer alan, dört evresi olan Stabian hamamları (MÖ 2. yüzyıl) (Çizim 3), Cumhuriyet dönemi hamamları (yaklaşık olarak

16 Lawrie, 1864, 13; Wilson, 1861, 12-13.

17 Avcı, 2020, 252.

18 Günümüzde Lübnan'ın Sur ve Sayda kentleridir. Bk: Altan, 2009, 535; Tomar, 2009, 207.

19 Lawrie, 1864, 14, 17.

20 Yegül, 2006, 47.

21 Bu yapılara Eretria Liman Hamamı da örnek olarak verilebilir. Bu mekân düzeninin dışında sıcaklık bölümleri dikdörtgen tabanlı olan ve bir cephesinde yarım daire tabanlı bir çıkıntıya sahip hamam yapıları da vardır. Bunun en güzel örneği Olympia'daki hamamdır. Bk: Avcı, 2020, 252-253.

22 Trümper, 2009, 162.

23 Avcı, 2020, 253.

MÖ 100-80), forum hamamları (yaklaşık olarak MÖ 80) ve merkez hamamları (MS 79) verilebilir.²⁴ Roma'nın imparatorlar tarafından inşa ettirilen anıtsal hamam yapılarına²⁵ bakıldığında klasikleşmiş tek bir mekân düzeninin farklı çeşitlemelerle kullanıldığı anlaşılır (Çizim 4, 5, 6). Dikdörtgen bir alana oturarak araziye uzun aks üzerinden yayılan bu yapılar, genellikle aynı tabana sahip mekânların yan yana ve arka arkaya sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Roma hamamlarında dikkat çeken diğer bir unsur da dış ortama büyük kemerlerle açılan, güneş banyosu yapmaya yarayan heliocaminus bölümleridir.²⁶ Roma hamamlarında bulunan önemli bir başka bölüm de çoğunlukla tepidarium mekânının dar bir tarafında ya da doğrudan ısıtma mekânının yanına konumlandırılmış, hypocausta gönderilen sıcak hava sayesinde terlemeye olanak sağladığından ter banyosu olarak da adlandırılan ve bir dönem Lakedaimonlar arasında yaygın olan laconicumlardır.²⁷

Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edilen ve günümüze oldukça az sayıda ulaşabilmiş hamamların mekân düzeni açısından Yunan ve Roma mimari geleneğini devam ettirdikleri görülür. Bizans hamamlarında²⁸ soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık bölümleri yan yana konumlandırılır. Soğukluk ve sıcaklık bölümlerinin kısa duvarları yarım daire tabanlı büyük nişlerle nihayetlendir ve yapının tüm mekânları temelde dikdörtgen bir alana otururlar (Çizim 7-8). Bunun yanında yine dikdörtgen tabanlı mekânların yan yana ve arka arkaya dizilmesi temeline dayanan birbirine eklenen kurgular da vardır.²⁹

Asya Uygarlıklarının Hamam/Banyolarına Kısa Bir Bakış

Asya uygarlıkları arasında Mezopotamya, Eski Mısır, İran, Arap, Hint, Rus ve Uzakdoğu uygarlıkları sayılabilir. Söz konusu uygarlıkların kadim bir hamam/banyo geçmişleri olduğu bilinmektedir. Mısır'da Tell el-Amarna'da tespit edilen hamamlar (Foto. 1)³⁰ ve Edfu Tapınağı'nın harabeleri arasındaki büyük holde yer alan yıkanma alanları³¹ Eski Mısır'da inşa edilen yıkanma yapılarına örnek olarak verilebilir.

İndus Medeniyeti'ne ait Mohenjo-Daro şehrinde mahremiyetin ön planda tutulduğu, dikdörtgen bir alana oturan iki katlı, iki sıra halinde sekiz küçük odası bulunan yıkanma yapıları tespit edilmiştir (Çizim 9).³² Bir başka örnek Suriye'de bugünkü Tel

24 Yegül, 2006, 55.

25 Bu yapılara Agrippa, Titus, Nero, Trajan, Caracalla, Diocletian Hamamları örnek verilebilir. Bk: Parker, 1881, 115-121; Rivoira, 1918, 62-70; Anderson ve Spiers, 1907, 203-221; Anderson ve Spiers, 1927, 99-113; Krencker, 1929, 263-282.

26 Bunun en güzel örneği Tivoli'deki Hadrianus villasında yer alır. Bk: Avcı, 2020, 255.

27 Genzmer, 1899, 2.

28 Bizans hamamlarına Topkapı Sarayı yakınlarında bulunan, bir görüşe göre Alexandros Hamamı örnek verilebilir. Bk: Berger, 2012, 77. Ayrıca Kalenderhane Hamamları da Bizans döneminde inşa edilen ve aynı mekânsal düzene sahip yapılarıdır.

29 Avcı, 2020, 208. Bk: Zeuksippos Hamamı.

30 Whittemore, 1926, 6.

31 Aru, 1949, 10.

32 Vidale, 2010, 65-67.

Hariri'deki MÖ 1800'e tarihlenen Mari Sarayı'nda bulunan, ziftle sıvanarak yalıtılmış bir taş zemine sahip, su tahliye sistemi ve tuvaleti olan, içinde pişmiş topraktan imal edilmiş banyo tekneleri, su dökmek için tasarlanan kaplar, hem suyu hem de mekânı ısıtmaya yarayan bir ocak yerine sahip salondur.³³

Japon kültüründe genellikle dikdörtgen bir tabana sahip olan iwaburo (kaya banyosu) ve kamaburo (fırın banyosu), Japonya'da bilinen en eski banyo türleridir (Foto. 2-3). Her iki banyo türü de oldukça basit bir yapıya sahiptir. Aralarında kullanım ve inşa malzemesinde farklılıklar mevcuttur.³⁴ İwaburo genelde kayaya oyularak ya da taş örülerek inşa edilirken kamaburolar kilden inşa edilir. Doğal suyla çalışan iwaburoların yanında içinde odun yakılarak ısıtılan ve ısınan tabana su dökülerek buhar çıkartılan ve kamaburolarla aynı çalışma prensibine sahip iwaburolar da bulunur. Todaiji Tapınağı'nın dikdörtgen tabanlı tek bir mekândan oluşan, iki kanatlı ahşap kırma çatıyla örtülü banyosu en anıtsal banyo yapısı olarak dikkat çeker. İçinde madenden imal edilmiş bir küvet bulunur (Foto. 4).

Hindistan Yarımadası'nın güneydoğu sahillerinin karşısında yer alan Seylan Adası'nda suyun havuzlarda toplandığı ve büyük tesisler meydana getirildiği görülür.³⁵ En önemli örneğini Kral şehri Anaradhapura'da tespit edilen "Pokuna" adı verilen kalıntılar oluşturur (Foto 5).

Eski Mezopotamya kazılarında ortaya çıkarılan ve dünyanın en eski hamamı olarak kabul edilen Asur hükümdarlarına ait bir yıkanma tesisi, Mısır'da Tell el Amarna'da rastlanılan eski hamamlar³⁶, Mezopotamya'da Dicle kıyısında MÖ 859-824 yılları arasında hüküm sürmüş Asur kralı III. Salmanasar'a ait olduğu saptanan hamam, Türkiye-Suriye sınırında yer alan Viranşehir yakınlarındaki Resülayn dolaylarında Tell Halaf'ta MÖ 3. yüzyıla ait şehir kalıntılarındaki evlerde bulunan banyo yapmak için kullanılan özel bölmeler ve Türkiye'de Gaziantep yakınlarında MÖ 1200'lü yıllarda Geç Hitit dönemine ait hamam kalıntıları dünyadaki en eski hamam yapılarıdır.³⁷ Asurlularda Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam mekânı bulunmuştur. Suriye'nin kuzeyinde yer alan Zincirli'de Asarhaddon'un sarayında kare ve dikdörtgen tabanlı mekânlardan oluşan üç hamam tespit edilmiştir.³⁸

İslamiyet'ten önceki Arap krallıklarından Nebatilere ait hamam yapıları İslamiyet'ten sonraki Arap hamamlarıyla benzerlik gösterir. Söz konusu uygarlığa ait başkent Petra'da bulunan büyük tapınak hamamı daire tabanlı bir mekân ve bu mekân tarafına sıralanmış dikdörtgen tabanlı mekânlardan oluşur (Çizim 10). Emeviler döneminde İslam dünyasının en erken hamamları inşa edilmiştir. En önemlileri Kuseyr Amra ve Hirbe-

33 Abbasoğlu, 1997, 750.

34 Clark, 1994, 22.

35 Aru, 1949, 10.

36 Eyice, 1997, 402.

37 Ürük, 2016, 193.

38 Aru, 1949, 10.

tü'l Mefcer Sarayı hamamlarıdır (Çizim 11-12). Genellikle dikdörtgen bir alana oturan mekânlardan meydana gelen bu hamamların mekânlarında büyük boyutlu yarım daire tabanlı nişler bulunur. Bu dönemde inşa edilen Amman kalesi hamamının³⁹ soyunmalık mekânının, ılıklik ve sıcaklık mekânları boyunca uzandığı, söz konusu mekânların da birbiri ardına aynı yönde uzanan dikdörtgen bir alana oturduğu görülür. Hamam al-Sarah ise Kuseyr Amra Hamamı ile hemen hemen aynı mekân düzenine sahiptir.

İspanya'da hüküm süren Mağrip uygarlıklarına da burada değinmek gerekir. İdrisiler zamanında Fas'ta inşa edilen ve Fez hamamlarının öncüsü olduğu düşünülen hamam yapısı L şeklinde bir tabana sahiptir ve dikdörtgen tabanlı bölümleri birbiri ardına sıralanır (Çizim 13). Mimari düzen açısından oldukça basit olan yapının mekânlarında herhangi bir bölüntülenme görülmez. Mağrip'te Granada El Hamra Sarayı Hamamı, Tlemsen Boyacılar Hamamı, Fas Vüde Çarşı Hamamı, Tunus Bardo Hamamı ve Meriniler'in Rabat Hamamı da Arapların erken dönemde ortaya koydukları, dikdörtgen tabanlı mekânların birbiri ardına sıralanmasıyla oluşturulmuş mekânsal düzeni devam ettirir (Çizim 14, 15, 16, 17, 18).⁴⁰

Avrupa Uygarlıklarının Hamam/Banyo Yapılarına Kısa Bir Bakış

Cermen kavimlerinin oldukça eski zamanlara dayanan bir yıkanma kültürüne sahip oldukları bilinir. İzlanda'da ve İskandinavya'nın tamamında 10. yüzyılda kullanılan banyolar üstü kapalı olmayan tuğla bir koridor boyunca yan yana ve karşı karşıya dizilen odalar şeklinde inşa edilmiştir.⁴¹ Söz konusu binalar kompakt bir yapı olmaktan çok kompleks bir yapıya sahiptir.

Alman yıkanma kültürüne bakıldığında küvet ve buhar banyoları olmak üzere iki banyo türü ile karşılaşılır. Almanların hamam/banyo yapıları genellikle dikdörtgen tabanlı ve kırma çatılı olarak ahşap ayaklar üzerinde yükselirler (Çizim 19).⁴² Bu yapıların altında genellikle üstünde tuğladan örülmüş küre biçiminde su haznesi bulunan bir ocak yer alır. Su haznesinden mekâna buhar ve su sağlayan bir boru uzanır.⁴³

Kabaca işlenmiş büyük ağaç gövdelerinden inşa edilmiş ve kare bir tabana sahip olan Fin hamamı⁴⁴ ise taştan yapılmış büyük bir fırına/külhana/gömme tandıra sahiptir (Çizim 20; Foto. 6). Yapı bölüntülü olmayan tek bir mekândan oluşur. Yapının içinde duvarlar boyunca, merdivenler vasıtasıyla çıkılan kademeli zeminler bulunur. Fırın, taşlar sıcaktan kızarana kadar ısıtılır ve sonra taşların üzerine su dökülerek buhar elde edilir.⁴⁵ Rus hamamları da Fin hamamlarının hem kullanım hem de mimari açıdan oldukça benzeridir.

39 Arce, 2015, 133-168.

40 Avci, 2020, 218-219.

41 Genzmer, 1899, 35.

42 Avci, 2020, 211.

43 Almanlar 1405'te buharlı ısıtmalı bu tarz banyoları kullanmaktaydılar. Bk.: Schultz, 1982, 51.

44 Retzius, 1885, 88-95.

45 Urquhart, 1865, 132.

Türk Hamamı

Eski Türklerin ana yurtlarında ve yayıldıkları diğer alanlarda inşa ettikleri hamamlar hakkında ne yazık ki yeterli bilgi yoktur. Bu nedenle 449 yılında Hun İmparatoru Attila'ya gönderilen elçilik heyetinde yer alan Priskos'un seyahatnamesinde bildirdiği, Attila'nın komutanlarından Onegesius'un, Sirmium kentinde Pannonia eyaletinden getirtilen taşlarla bir hamam yapısı inşa ettirdiğini yolundaki bilgiler çok değerlidir.⁴⁶ Seyyah ve Roma Elçisi olan Priskos'un seyahatnamesi hamamın mimarisini hakkında bilgi vermese de⁴⁷ Türklerin 449 tarihinde bir hamam mimarisine sahip olduklarını göstermesi açısından önemi büyüktür.

Merkeze koyduğumuz Türk hamam yapısının özgünlüğü konusunun çözümüne yönelik ilk adımı Türk hamamlarının zamana ve coğrafyaya bağlı olmaksızın ortak bir mimari dile sahip olup olmadıkları konusuna açıklık getirerek atmamak gerekir. Bu noktada günümüz Türkiye coğrafyasında Türkiye Selçukluları, erken/geç dönem Türk beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa edilen hamam yapıları kadar, Türkiye dışındaki coğrafyalarda hakimiyet kurmuş bulunan diğer Türk devletleri Karahanlı, Büyük Selçuklu, Zengi, Memluk ve Kaçarların hamam yapılarının da mekân düzenlerini incelemek yerinde olur.

İran'da, Kirman'ın güneyinde Nigar'da bulunan Büyük Selçuklu (1040-1158) hamamı, sıcaklık bölümü ve mimari özellikleriyle Türkiye'de inşa edilen Türk hamamlarına yakındır.⁴⁸ Sıcaklık bölümünde tek eyvan uygulamasının görüldüğü Nigar Selçuklu hamamının soğukluk/soyunmalık/camekân mekânında⁴⁹ dört eyvanlı mekân düzeninin tercih edildiği fark edilir (Çizim 21).

Karahanlıların hamamları incelendiğinde mekânların merkezi bir birim/mekân etrafında şekillenen kuruluşa sahip oldukları görülür. Kazakistan Otrar'da 11-12. yy.'lara tarihlenen ve Özbekistan Şahcuvar'da 12. yy.'a tarihlenen hamam yapılarında⁵⁰ yer alan merkezi birimli mekânların üç eyvanlı olarak düzenlendiği görülür. Bunun yanında Şahcuvar, Ortar ve Taraz'da yer alan Karahanlı Hamamlarının sıcaklık bölümleri Türkiye'deki Türk hamamlarında da görülen çok bölümlü mekân düzenine sahiptir (Çizim 22-24).⁵¹

46 Ahmetbeyoğlu, 2014, 39.; Sirmium Günümüzde Sırbistan'ın Sremska Mitrovica kasabasında bulunan antik kenttir. Bkz: Ochsenschlager ve Popov, 1973, 85.

47 Avcı, 2020, 220.

48 Önge, 1988, 403.

49 Türk hamamının ilk mekânına soğukluk, soyunmalık ve camekân dendiği bilinmektedir. Bazı yayınlarda ılıklik mekanına da soğukluk dendiği görülmektedir. Adlandırma konusundaki karmaşanın Türk hamamlarını meydana getiren mekânları tanımlarken Roma hamamları esas alınarak oluşturulan terminolojinin kullanılmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bu sorun, hamamın sadece ilk mekânının adlandırılmasında değil yapıyı oluşturan diğer mekânlardan bazılarının adlandırılmasında da mevcuttur. Bu çalışma bir terminoloji çalışması olmadığından söz konusu sorun kapsam dışı kalmaktadır. Türk hamamının ilk mekânına verilen tüm adların kullanılması bu noktada doğru olacaktır.

50 Çeşmeli, 2007, 39.

51 Çeşmeli, 2007, 39.

Zengî ve Memluk dönemi hamamlarına özgü iki ana mekânlı sıcaklık bölümü, Türk hamam mimarisi açısından dikkat çeken ve diğer Türk devletlerinin hamam mimarisinde rastlanmayan özgün bir husustur. Külhan bölümüne yakın olan sıcaklık ana mekânı, sıcaklığın halvet hücrelerinin yer aldığı diğer ana mekânına göre daha yüksek ısıya sahiptir ve “cevani (جوان/جوان)” olarak adlandırılır. Cevani’de kurnalar da bulunur. Her iki alanda yıkılırsa da aralarında sıcaklık farklı olan bu mekânlar sıcaklık bölümünü oluşturan ana mekânlardır.⁵² Bazı İngilizce yayınlarda bu mekân “jouwani” olarak adlandırılmaktadır.⁵³ Bu adlandırma gerçekte gençlik, delikanlılık⁵⁴ anlamına gelen ve Türkçe’ye “civan” olarak girmiş bulunan “cevani” kelimesine dayanmaktadır.⁵⁵ Zengîler döneminde (1146-1233) Şam’da Nüreddin Mahmud Zengî tarafından 549-567 (1154-1172) yıllarında inşa ettirilen Bizuri Hamamı da iki ana mekândan oluşan sıcaklık bölümüne sahiptir (Çizim 25). Yapı mekânsal düzen açısından, dört köşesinde yer alan büyük boyutlu nişler ve bu bölümün yanlarında yer alan iki birimli halvet hücrelerine sahip mekânla hemen bu mekânın arkasında yer alan dikdörtgen tabanlı bir mekân olmak üzere iki ana mekândan oluşan sıcaklık bölümüyle Türk hamamlarının bir örneğini sunar.

Memlukler zamanında (1250-1382) inşa edilen Şam’daki Verd Hamamı’nın soğukluk/soyunmalık mekânında eyvanlara yer verildiği, sıcaklık bölümünün nişlerle çevrelenen daire tabanlı bir merkezi birimin iki yandan halvet hücreleriyle sınırlandırıldığı bir mekân düzenine sahip olduğu görülür. Memlukler tarafından Şam’da inşa edilen Tevrizi Hamamı’nın sıcaklık bölümü dört eyvanlı köşe halvetli bir mekân düzeni gösterir. Memluklerin Tripoli’de 1333 yılında inşa ettirdikleri Al Nuri Hamamı⁵⁶ dört eyvanlı

52 Şimdiye kadar sıcaklığın sekizgen tabanlı ilk ana mekânına ılıkılık cevani mekânına da sıcaklık denilmiştir. Bk: Eyice, 1997, 407.

53 Boggs, 2010, X’da “cevani” kelimesinin “jouwani” olarak yazıldığı görülür. Kelime, müellifin dilinden farklı bir dilde olduğundan söylendiği gibi yazılmış olmalıdır. Gerçekte İngilizcede “jouwani” diye bir kelime yoktur. Doğrusu “cevani” olmalıdır.

54 Söz konusu mekânın adlandırılmasıyla ilgili iki farklı fikir akla gelmektedir. Bunlardan ilki oldukça sıcak olmasına bağlı olarak kirin daha kolay kabartılıp cilt üzerinden atılmasını kolaylaştırması ve mecazi anlamda cildi gençleştirilmesi, ikinci olarak yüksek sıcaklıktan dolayı belli bir yaş grubunun altında olan kişilere hizmet vermesidir. Yüksek sıcaklık belli bir yaşın üzerindeki insanlarda bazı sağlık problemleri yaratabileceğinden söz konusu bölüm genç insanlara ayrılmış olabilir. Bk: Avci, 2020, 262.

55 Urduca olan kelime gençlik, delikanlılık anlamına gelir. Fars dilindeki “cavân” veya “cuvân” (جوان/جوان) “genç, delikanlı” sözcüğünden türetilmiştir. Orta Farsça’da (Pehlevice veya Partça) aynı anlamı taşıyan “yavan” veya “yuvan” kelimesinden gelişmiştir. Bu sözcük Avesta (Zend) dilinde aynı anlamı taşıyan “yvan” sözcüğüyle eş kökenlidir. “Yvan” sözcüğü Hint-Avrupa Anadilinde aynı anlamı taşıyan ve yazılı bir örneğine rastlanmayan “yuwen” biçiminden gelişmiştir. Bu da Hint-Avrupa Anadilinde yine yazılı örneğine rastlanmayan “yeu” “genç olma, canlılık” köküne dayanır. Aynı kökten genç anlamına gelen Latince “iuvēnis”, Fransızca “jeun”, İngilizce “young”, Almanca “jung” kelimeleri de türer. İngilizcede söz konusu kelimenin anlamını tam olarak “youthfulness” kelimesi karşılar. Türkçe’deki civan kelimesi de diğerleriyle aynı kökten türetilmiştir. Bk: “Civan” maddesi, 2019.

56 Liebich, 1983, 194.

soğukluk/soyunmalık bölümü ve iki yandan halvet hücreleriyle sınırlandırılmış tek eyvanlı sıcaklık bölümüyle eyvan-merkez birim ilişkisini devam ettirir (Çizim 26). Memlukler tarafından Tripoli’de 1294-98 yılları arasında inşa ettirilen İzz’al-Din Hamamı’nın⁵⁷ sekizgen tabanlı iki ana mekânlı sıcaklık bölümünün sekiz duvarında da nişler bulunur (Çizim 28). Mekân iki yönden oldukça geniş halvet hücreleriyle sınırlanmıştır. İki ana mekândan oluşan sıcaklık düzeni Türkiye’de de bazı hamamlarda görülmektedir.⁵⁸ Bazı Memluk hamamlarında doğrusal hatlı cehennemlik bulunması, yapının cehennemlik bölümünden gelen tek bir kanalla ısıtılması, mekânsal ve işlevsel çözümleri de beraberinde getirmiştir.⁵⁹ Cehennemlik bölümü, sıcaklığa ait eyvanların tabanlarına doğru bir yayılım göstermediğinden bu hamamların eyvanları zeminden ısıtılmazlar.⁶⁰ Dikdörtgen tabanlı uzun göbek taşları da doğrudan cehennemlik kurgusuyla ilişkilidir.⁶¹ Memluklerin Şam’da inşa ettirdikleri Verd ve Sultan Hamamları, plan ve mekân düzenleri açısından Türkiye’deki Türk Hamamlarına benzerler. Yapılardaki halvet hücreleri hemen hemen Türkiye’deki Türk Hamamlarının halvet hücrelerine benzer konumda bulunurlar.⁶²

Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı hamamlarında “cevani” bölümü yoktur. Çünkü sıcaklık bölümünün bir bütün olarak çözümlenmesi ve söz konusu bölümün tamamının ısıtılması zorunluluğu Türkiye coğrafyasında inşa edilen Türk hamamlarında, Roma’da görülen ısıtma sistemine oldukça benzer bir ısıtma sistemini gerektirir.⁶³

Kaçarlar⁶⁴ Türkiye dışında Türk hamam mimarisinin klasik mekân düzenlerini kullanan bir diğer Türk toplumdur.⁶⁵ Kaçar Hamamlarının sıcaklık bölümleri genellikle diğer Türk devletlerinin hamam yapılarında olduğu gibi genel olarak bir, iki, üç ya da dört eyvanlıdır.⁶⁶ Bunun yanı sıra eyvansız fakat halvet hücreli mekân düzenine sahip

57 Liebich, 1983, 189.

58 Kütahya Kazasker Hamamı için Bk: Avcı, 2020, 178-179.

59 Rifaioğlu, 2018, 556.

60 Rifaioğlu, 2018, 556.

61 Rifaioğlu, 2018, 557.

62 Avcı, 2020, 226.

63 Avcı, 2020, 263.

64 15. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye’nin Yozgat bölgesinden göçen ve Azerbaycan’ın Gence yöresini kendilerine vatan edinen Akça (Ağça) Koyunlu, Akçalı (Ağçalı) ve Şam Bayatı Türkmen obalarından oluşan Kaçarlar, Zendlere son verdikten kısa bir süre sonra M. 1796 yılında Ağa Muhammed Han ile bağımsızlıklarını kazanmış ve 1925 yılında başlayan Pehleviler dönemine kadar İran’da hüküm sürmüşlerdir. Detaylı bilgi için Bk: Sümer, 2001, 51-53.

65 Kaçar hamamları hakkında detaylı bilgi için Bk: Hassanzadeh, 2019.

66 Bu yapılara Meraga Şeyh İslam Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı), Eşkonan Alihan Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı), Kaşan Fin Hamamı (1797-1834), Firuzabad Meymend Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. yüzyılın başı) örnek verilebilir. Detaylı bilgi için sırasıyla Bk: Hassanzadeh, 2019, 169, 175, 201, 120.

sıcaklık bölümlerinin de hamam yapılarında tercih edilmiş oluşu⁶⁷ Kaçar Hamamlarının⁶⁸ Türkiye’deki Türk Hamamlarıyla ortak bir diğer yönünü daha ortaya koyar.⁶⁹ Bu yapıların diğer Türk Hamamlarından en önemli farkını “heşti” olarak adlandırılan sekizgen, altıgen, dikdörtgen ya da kare tabanlı giriş mekânları oluşturur.⁷⁰ Ayrıca söz konusu yapılarda halvet hücrelerinin varlığı Türk hamam mimarisinin karakteristik özelliklerindedir (Çizim 29-30).

Türkiye’de Türkiye Selçukluları, erken-geç beylikler ve Osmanlı döneminde inşa edilen hamam yapılarının sıcaklık bölümleri bir bütün olarak kare ve dikdörtgen tabanlı bir alana oturtulmuştur.⁷¹ Kare alana oturtulan sıcaklık bölümleri genellikle dört eyvanlı ve üç-dört köşe halvetli (Çizim 31)⁷², eyvansız ve köşe halvetsiz tek mekanlı

67 Bu yapılara Senendec Han Hamamı (1805), Culfa Kürdeşt Hamamı (18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı), Meraga Çaharsug Hamamı (18. yüzyılın sonu-20. Yüzyılın başı) ile Nihavend Hacı Ağa Torab Hamamı’nın erkekler bölümü (1824) örnek olarak verilebilir. Bk: Hassanzadeh, 2019, 120, 144, 162, 219, 246, 251.

68 Kaçarlar döneminde, Nihavend Hacı Ağa Torab Hamamı (1824), Yezd Fert Hamamı (1827) ve Yezd Golşen Hamamı (1827) gibi çifte hamamlar da inşa edilmiştir. Detaylı bilgi için Bk: Hassanzadeh, 2019, 120, 144, 162, 219, 246, 251.

69 Avcı, 2020, 228.

70 Hassanzadeh, 2019, 31.

71 Türk hamamlarına ilişkin ilk ciddi tipoloji denemesi Semavi Eyice tarafından yapılmıştır. Bk: Eyice, 1960, 108-120. Genellikle bir yapı türü ya da bir mekân incelenirken ilk önce karşılaşılan ve değerlendirmeye alınan özellik kapladığı alandır. Yapıya ya da mekâna asıl karakterini kazandıran ve dikkate alınan mekân düzeniyle ise ikincil bir veri olarak karşılaşılr. Türk hamamlarına bakıldığında sıcaklık mekânlarının temelde kare ve dikdörtgen alana oturdukları görülür. Eyice’nin söz konusu tipolojisinde sıcaklık mekânlarının kapladıkları alan göz önünde bulundurulmamış, doğrudan iç mekân üzerinden bir sınıflamaya gidilmiştir. Bu durum aynı tabana sahip sıcaklık bölümlerinin farklı başlıklar altında zikredilmesine neden olmaktadır. Örneğin Eyice’nin tipolojisinde “haçvari eyvanlı ve köşe hücreli tip” ile “yıldızvari sıcaklıklı tip” ayrı ayrı ele alınmıştır. Fakat söz konusu farklı düzenlere sahip mekânların ortak noktası ikisinin de kare bir alana yayılıyor olmalarıdır. Bu mekân düzenlerinin kare tabanlı bir birimin farklı varyasyonları olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Örneğin kare ya da dikdörtgen tabana sahip iki mekân ya da yapıya dışarıdan bakıldığında aralarında bir fark görülmez. Lakin bu yapıların içine girildiğinde sahip oldukları mekân düzenleri algıyı tamamen değiştirir. Her ne kadar mekânsal algı değişse de söz konusu yapılar temelde aynı biçimli alana oturmaktadır. Dolayısıyla bu ortak yönü görmezden gelmemek, üst veri olarak işlemek gerekir. Ayrıca Eyice’nin tipolojisinin İstanbul Hoca Paşa Hamamı ve Kütahya Moymul Hamamı gibi bazı hamamların mekân düzenlerini kapsamadığı görülmüştür.

72 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Selçuklu döneminde inşa edilen Kars Ani Manuçehr Hamamı (11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başı), Mardin Sitti Radviyye Hamamı (12. yüzyılın son çeyreği), Divriği Aşağı Hamam (13. yüzyıl), Kayseri Huand Hatun Hamamı erkekler bölümü (13. yüzyılın ikinci çeyreği), Konya Sultan Hamamı (13. yüzyılın ikinci yarısı) ve Osmanlı döneminde Bursa Orhan Gazi Hamamı (14. Yüzyılın ilk yarısı), İstanbul Nişancı Paşa Hamamı (1475), Çorum Ali Paşa Hamamı hem erkekler hem de kadınlar bölümü (1573-74) ve İstanbul Süleymaniye Külliyesi Hamamı (1550-57) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Önge,

(Çizim 32)⁷³, eyvansız ancak halvetli (Çizim 33)⁷⁴ olmak üç ayrı tipte inşa edilmişlerdir.⁷⁵ Dikdörtgen alana oturtulan sıcaklık bölümleri ise genellikle iki ya da üç eyvanlı ve iki, üç ya da dört halvetli (Çizim 34)⁷⁶, iki birimli bir ana mekân etrafında şekillenen halvetli/halvetsiz (Çizim 35)⁷⁷, tek bir mekân etrafında şekillenen halvet hücreli olmak üzere (Çizim 36) üç ayrı tipte inşa edilmişlerdir.⁷⁸ Bir bütün olarak oturduğu alana bakılmaksızın, birbirine eş birden fazla mekândan, çok sayıda eş birimi bulunan eş bölüntülü tek bir mekândan oluşan ya da farklı ölçülerde çok sayıda birimi bulunan çok bölüntülü mekân düzenine sahip sıcaklık bölümlerine (Çizim 37)⁷⁹ sahip hamam yapıları da bulunur. Os-

1995, 111; Gabriel, 1940, 297; Altun, 1971, 114; Önge, 1995, 122; Sakaoglu, 1971, 208; Önge, 1995, 207; Parlak, 2008, 517; Erat, 1997, 294, 122; Orcan, 2011, 100; Akok, 1955, 87; Mülayim, 2010, 118.

73 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri bulunan hamamlara Selçuklu döneminde inşa edilen Alara Kalesi Hamamı (1224/25) ve Kayseri Tuzhisarı Sultan Hanı Hamamı (1232/36), Aydınoğulları döneminde yapılan Tire Terziler Hamamı'nın hem kadınlar hem erkekler bölümünde (14. Yüzyılın ilk yarısı), Candaroğulları döneminde inşa edildiği düşünülen Kasaba Köyü Vakıf Hamamı (14. yüzyıl), Menteşeoğulları döneminde inşa edildiği düşünülen Peçin Kale Hamamı (14. yüzyıl) ve Osmanlı döneminde inşa edilen Yarhisar Orhan Gazi Hamamı (14. yüzyıl), Bursa Eyne Bey Hamamı (14. yüzyılın sonu) örnek verilebilir. Bk: Erat, 1997, 89, 294, 312, 294, 132, 422.

74 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümü olan yapılara Selçuklu döneminde inşa edilen Antalya Yivli Minare Hamamı (13. Yüzyıl ilk yarısı), Tokat Pervane Hamamı kadınlar bölümü (13. Yüzyılın son çeyreği), Konya Türbe Hamamı erkekler bölümü (13.-14. Yüzyıl) ve Osmanlı döneminde inşa edilen Bursa Nalıncılar Hamamı kadınlar bölümü (14. yüzyılın ikinci yarısı), Bursa Muradiye Hamamı (1426), Edirne Gazi Mihal Bey Hamamı erkekler bölümü (1421-22) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Erken, 1983, 540; Cinlioğlu, 1976, 23; Önge, 1991, 75-84; Ayverdi, 1976, 287-289; Yılmazyaşar, 2017, 188; Ötügen ve Durukan, 1983, 373-374; Peremeci, 1939, 97.

75 Avcı, 2020, 230.

76 Selçuklu döneminde inşa edilen Uluborlu Balta Bey Hamamı (1179-1180), Frenkşah Hamamı (13. yüzyılın üçüncü çeyreği) ve Osmanlı döneminde inşa edilen Göynük Süleyman Paşa Hamamı (14. yüzyıl), Bursa Emir Sultan Hamamı (1426), Erzurum Lala Mustafa Paşa (16. yüzyıl) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Demirdal, 1968, 134; Şaman, 1993, 111; Önge, 1995, 237; Ötügen ve Durukan, 1983, 359-360; Gündoğdu, 1992, 56.

77 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Seydişehir Seyyid Harun Veli Hamamı kadınlar bölümü (1302-1320), Düzce Konuralp Hamamı (14. Yüzyıl), Edirne Kum Kasrı Hamamı (15. yüzyılın ikinci yarısı) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Erat, 1997, 46; Ayverdi, 1989, 264; Büyükdığan, 1991, 28.

78 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan yapılara Uluborlu Karabey Hamamı (1240), İnegöl Yıldırım Hamamı (1389-1402), Edirne Gazi Mihal Bey Hamamı kadınlar bölümü (1421-22), Manisa Dilşikar Hatun Külliyesi Hamamı kadınlar bölümü (1579) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Demirdal, 1968, 134; Şaman, 1993, 111; Peremeci, 1939, 97; Küskü, 2014, 639-656; Avcı, 2020, 230.

79 Kayseri Birlik Hamamı (12. yüzyılın sonu) ve Kayseri Sultan Hamamı (13. yüzyılın başı), Amasya Hızır Paşa Külliyesi Hamamı (1465-1466), İstanbul Haseki Hamamı (16. yüzyıl) örnek

manlı döneminde hamam yapılarının sıcaklık bölümlerinde içten sekizgen tabanlı bir ana mekân etrafında şekillenen bir, iki, dört eyvanlı bir, iki, dört köşe halvetli tip (Çizim 38)⁸⁰ ile içten sekizgen tabanlı bir ana mekânı bulunan tek eyvanlı/eyvansız ve halvet hücretsiz mekân düzeninin (Çizim 39)⁸¹ kullanıldığı da görülür.⁸² Roma hamamlarında da görülen benzer tarzdaki bu mekân düzeninin,⁸³ değişen yoğunluklarda olmakla birlikte Türk mimarisinin hemen her türden yapı tipinde görülen eyvan kullanımıyla örtüştüğü açıktır. Türk hamam mimarisinin vazgeçilmez ögesi olarak eyvanların köşe halvetleriyle kaynaştırılmasıyla hamam yapılarında klasikleşmiş eyvan-halvet birlikteliği oluşturulmuş ve korunmuştur. Böylelikle öz itibarıyla Türk hamam mimarisinin mekân düzeninin korunması, bu sayede de sıcaklık bölümünün ortada yer alan ana mekânının, bu mekâna entegre edilen diğer mekânlarla (eyvan ve halvet hücresi) klasik organik bağı sağlamlaştırılarak dağıtım merkezi rolünü kaybetmemesi sağlanmıştır. Osmanlı döneminde ana mekânın kısa kenarına sıralanmış birbirine eş birimlere sahip ve halvet hücreli sıcaklık bölümleri ise münferit tip olarak ele alınabilir.⁸⁴

Sonuç

Uygarıkların kendilerine has bazı özelliklere sahip hamam/banyo yapıları inşa etmiş olmaları çok doğaldır. Örneğin, Hindistan'daki Seylan Adası'nda su büyük havuzlara toplanır ve bu havuzlarda temizlenir. Suriye'nin kuzeyinde yer alan Zincirli'de Asarhaddon'un sarayında, İndus Medeniyeti'ne ait Mohenjo-Daro kentinde, inşa edilen hamam/banyo yapılarında genellikle kare ya da dikdörtgen tabanlı mekânların yan yana/birbiri ardına sıralanmasıyla oluşturulmuş ya da bir avlunun etrafına sıralanmış mekânlardan oluşan bir düzen göze çarpar. İslamiyet öncesi ve sonrasında hüküm süren Arap uygarlıklarının hamam/banyo yapıları incelendiğinde, bu yapılarda Türk hamamlarındaki gibi mekânsal düzen birliğinin olmadığı, klasikleşmiş bir mekân düzeninin bulunmadığı anlaşılır. Fin hamam/banyolarının Rus hamamlarına benzer bir

verilebilir. Sırasıyla Bk: Önge, 1995, 141, 145; Erat, 1997, 294, 152.

80 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri olan hamam yapılarına İstanbul Mahmud Paşa Külliyesi Hamamı (1473-74) ve Manisa Hafsa Sultan Külliyesi Hamamı (1538) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Gündüz, 2003, 380- 381; Yavaş, 1997, 123-124.

81 Bu mekân düzenine sahip sıcaklık bölümleri bulunan hamam yapılarına Üsküdar Atik Valide Külliyesi Hamamı (1570-1579) ve Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Hamamı (16. yüzyılın ikinci yarısı) örnek verilebilir. Sırasıyla Bk: Tanman, 1991, 68-73; Müderrisoğlu, 2009, 363-364.

82 Avcı, 2020, 243.

83 Söz konusu mekân düzeni Türkiye Selçuklu çağında, antik dönemde inşa edilmiş yapıların temelleri üzerinde yükseltilmiş yapılarda görülmektedir. Bunlara en geç 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olabileceği düşünülen Kayseri Külük Hamamı, Kastamonu Vakıf Hamamı ve 13.-14. yüzyıllara tarihlenen Mardin Emir Hamamı örnek verilebilir. Detaylı bilgi için Bk: Yeşilbaş, 2018, 105; Bilgicioğlu, 2003, 50.

84 Bu yapılara Kütahya Moymul Hamamı ve İstanbul Hoca Paşa Hamamı örnek verilebilir. Avcı, 2020, 242.

anlayışla inşa edildikleri, İzlanda, İrlanda ve Almanya’da inşa edilen yıkanma yapılarının birbirinden bağımsız bir mimariye sahip oldukları görülür. Yukarıda mimari detayları verilen söz konusu yapıların Türk hamamlarının mekânsal kurgusuyla hiçbir ilgisi yoktur.

Roma hamamlarında görülen büyük boyutlu açıklıklarla adeta dışarıya teşhir edilen heliocaminus ile oldukça geniş olan tepidarium ve ter atmak için tasarlanmış laconicum mekânları, Yunan hamamlarında bulunan yapının merkezini oluşturan “tholos” adı verilen daire tabanlı merkez birim söz konusu medeniyetlerin hamam/banyo yapılarına ait özelliklerdir. Antik Yunan, Helenistik ve Roma döneminde inşa edilen hamam/banyo yapıları kendilerine ait klasikleşmiş bir mekân düzenine sahiptir.

Türk hamamı, Roma uygarlığında anıtsallığıyla ön plana çıkan hamam yapılarıyla mukayese edilmek suretiyle genellemelere kurban edilmiş, yanlış algıların türemesine sebep olunmuş, sonuçta Türklerin kendilerine has milli bir kimliği/karakteri olduğu unutulmuş ya da görmezden gelinerek Türk hamamlarının kökeninin Roma mimarisinde aranması gerektiği yönünde bir anlayış ortaya çıkmış ve Türk hamam mimarisinin Roma hamamlarından geliştiği yönünde genel bir kabul oluşmuştur.⁸⁵

Türk hamam geleneği ve mimarisi, Türk hamamına modellik ettiği düşünülen ve onun kökeni olarak gösterilmeye çalışılan diğer medeniyetlerin yıkanma yapılarından gerek mimari gerekse sosyal açıdan oldukça farklıdır. Türk hamam yapılarına küvet, havuz, güneş banyosu vb. öğelerin konmaması Türk hamamının model aldığı düşünülen uygarlıklara ait inanç ve geleneklerin Türk-İslam kimliği, kültürü ve geleneğiyle uyumamasıyla ilgilidir. Türk hamam yapısı içe dönük mekân kurgusu ve mimarisiyle dış dünyaya kapalıdır. Bu yapılarda sıcaklık bölümü ve su deposunun küçük bir pencere açıklığıyla oluşturulan organik bağı ve bunun ısınmaya katkısı Türklere ait başka bir mimari çözümdür. Türk hamamlarının merkezini sıcaklık bölümünün teşkil etmesi, bu bölümde ortaya konulan eyvan ve halvet hücreleri-merkezi birim ya da yan birim-merkez birim ilişkileri Türk hamamlarının farklılığını ortaya koyan en net özelliklerdir. Ayrıca örtülerindeki baskın kubbe kullanımı da söz konusu yapıları diğerlerinden farklı kılar. Keçelik mekânları başka uygarlıkların yıkanma yapılarında görülmez. Türk hamamlarındaki bölümlerin ve birimlerin birbirleriyle oluşturdukları uyum sayesinde oluşan kendine has kompakt yapı diğer uygarlıkların yıkanma yapılarında yoktur. Bu durum Türk hamam mimarisinin özgünlüğüne yönelik apaçık bir kanıttır. Bazı Türk hamamlarının sıcaklık bölümlerinde “cevani” mekânının yer alması Türklere has bir özellik olarak ortaya çıkar.⁸⁶ Dört eyvanlı köşe halvetli düzen, çeşitlemeleriyle birlikte genel olarak Türk hamamlarının sıcaklık bölümlerinde görülen temel kurgudur. Deyim yerindeyse Türk mimarisinin genetik kodu olarak görülebilecek merkezi bir birim etrafında şekillenen mekân düzeni, sadece hamamlarda değil diğer yapı türlerinde de kullanılır.⁸⁷ İslamiyet öncesi Türklerin kent ve mekân tasarımlarının İslamiyet dönemi Türk mimarisinde görülen dört eyvanlı

85 Avcı, 2020, 2.

86 Avcı, 2020, 271.

87 Bu mekân düzeni Medreseler, kervansaraylar, camiler ribatlar ve kümbetlerin mumyalık katında da görülür.

uygulamaların ortaya çıkmasında büyük rollerinin bulunduğu açıktır.⁸⁸ Türk mimarisinin gelişiminde Asya kültürünün oldukça önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁸⁹ Türklerin hâkimiyet kurdukları tüm coğrafyalarda inşa edilen Türk mimarlığına ait yapı türlerinin çoğunda görülen eyvanlı mekân düzeni de bu gelişimin geriye dönük en açık ifadesi olarak görülmelidir. Ayrıca Memluk hamamlarında sıcaklık bölümünü cehennemliğe bağlı tek bir kanalla ısıtma düşüncesi Ulan-ude’de, MÖ 1.-MS 1. yüzyıla Hunlara ait bir kentteki konutta da görülür.⁹⁰ Bu durum söz konusu ısıtma sisteminin Hun döneminden beri bilindiğini ve sonraki dönemlere aktarıldığını gösterir.

Türk hamamının yalnızca bir “ter banyosu” olduğu şeklindeki hatalı kabul ile Roma’nın ter banyolarını en yüksek gelişmişlik düzeyine ulaştırdığı yolundaki kabulün⁹¹ birleştirilmesiyle yaratılan tüm Türk hamamlarının Roma hamamlarından geliştirdiği⁹²; Roma hamamının Türk hamamlarında yansıma bulup oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı iddiası⁹³ yersiz ve geçersizdir. Türk mimarların kendi inanç ve gelenekleri doğrultusundaki mimari çözümlerle orijinal formları yakalayarak özgün Türk hamam mimarisini yarattıkları açıktır.⁹⁴

Türk hamamının kendinden önceki uygarlıklar tarafından inşa edilmiş yıkanma yapılarıyla kıyaslanması neticesinde tespit edilen eser seviyedeki yüzeysel benzerliklere bakılarak sosyal ve strüktürel açıdan Türk hamam yapılarının özgünlüğünün olmadığı yolunda ileri sürülmüş yargıların hiçbir maddi ve bilimsel bir temeli yoktur. Genellikle dolaylı yoldan ifade edilen Türklerin sanatsal meselelerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığı yolundaki savlarla, sık sık ileri sürüldüğü gibi Türklerin “Ayasofya’yı taklit etmek” suretiyle kendilerini sınırlamak zorunda kaldıkları yönündeki teorileri hatırlatan bu yargıların ve Türk mimarisini kimliksizleştirerek Batı menşeli bir kökene bağlama çabalarının sonuç vermeyecek talihsiz yaklaşımlardan öteye geçemeyeceği açıktır.⁹⁵ Türk hamamlarının kökenini Roma hamamlarında aramak ve onların devamı olduğu yönünde

88 Çoruhlu, 2013, 255.

89 Asya mimarlığı hakkında detaylı bilgi için Bk: Akın, 1990.

90 Esin, 2006, 293. Sergius Orata’nın da hypokaust sistemini hemen hemen aynı tarihlerde icat ettiği bilinmektedir. Bu durum alttan ısıtma sisteminin bilindiği gibi Roma’dan öğrenilmediğine işaret eder.

91 Cosgrove, 1913, 1-2.

92 Allsop, Türk hamamını Roma hamamının bir canlanması olarak değerlendirir. Bk: Allsop, 1890, 4-6.

93 Wilson, 1861, 33; Genzmer, 1899, 23.

94 İslam uygarlıklarına ait hamamların Roma ve Bizans hamamlarına benzediği iddiası İslam dairesi içinde bulunan Türklerin hamam yapılarının da Roma hamamlarına benzediği ya da onların devamı olduğu genellemesini doğurmuş gibi görünmektedir. Bk: Sibley, 2008, 10. Fakat İslam toplumları tek tip bir hamam yapısına sahip olmadıkları gibi İslam dininin zorunlu kıldığı bir hamam mimarisi de yoktur.

95 Avci, 2020, 293.

savlar ileri sürmek yerine Türklerin bu konudaki başarısını kabul etmek gerekir.⁹⁶ “Türk Hamamı” kavramının ortaya çıkışında bu yapıların mimari kuruluşları ve kullanım farklılıkları etkili olmuştur. Yer ve zaman fark etmeksizin Türklerin inşa ettikleri hemen hemen her yapı türünün mekân düzenlerinde görülen benzerlikler, kuşaktan kuşağa, coğrafyadan coğrafyaya aktardıkları kendilerine ait ortak bir teknik bilgiye ve mekân duygusuna sahip olduklarının en somut kanıtıdır. Türk hamamları özgün mimari, işlev ve sosyal karakterleriyle değişik dillerde “Türk Hamamı” özel adıyla adlandırılır ve tanınır olmuş böylelikle hak ettikleri değeri bulmuşlardır.

96 Avcı, 2020, 298.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2014). *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Akın, G (1990). *Asya Merkezi Mekân Geleneği*, Ankara: Kültür bakanlığı Yayınları.
- Akok, M. (1955). Çorum'da Ali Paşa Hamamı. *Arkitekt*, 25 (280), s. 85-91.
- Allsop, R. O. (1980). *The Turkish Bath: Its Design And Consturction*. London: E.&F. N. SPON.
- Altan, E. (2009). Sûr. *TDVİA*, 37, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 535-537.
- Altun, A (1971). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- Anderson, W. J. ve Spiers R. P. (1907). *The Architecture Of Greece&Rome*, London: B. T. Batsford Ltd.
- Anderson, W. J. ve Spiers R. P. (1927). *The Architecture Of Ancient Rome*, rev. Thomas Ashby, London: B. T. Batsford Ltd.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lugat-it-Türk Dizini*, IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Avcı, O. (2020). *Kütahya Hamamları (12.-19. YY) ve Türk Hamamlarının Özgünlüğü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayverdi, E. H. (1976). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1989). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Berger, A. (2012). Bizans Çağında Hamamlar. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem* (ed: N. Ergin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 67-83.
- Bilgicioğlu, B. (2003), Mardin (Mimari). *TDVİA*, 28, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 48-51.
- Boggs, R. (2010). *Hammaming in the Sham: A Journey Through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond*. Reading: Garnet Publishing.
- Brunner, H. ve Tanker, N. (1988). *Mesleki Latince*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.
- Büyükdığan, İ. (1991). Edirne Hamamlarının Restitüsyon Sorunları, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10, İstanbul, s. 27-34.
- Casaccia, G. (1876). *Dizionario Genovese Italiano*, Genova: Tipografia Di Gaetano Schenone.
- Cinlioğlu, H. (1976). *Tokat Coğrafyası ve Tarihi*, Ankara: Öngel Kitabevi.
- “Civan” maddesi (2019). Türkçe Etimolojik Sözlük. URL <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/civan> (Erişim Tarihi 24.07.2020)
- Clark, S. (1994). *Japan, A View From Bath*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Çeşmeli, İ. (2007). *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Çoruhlu, Y. (2013). *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Demirdal, S. (1968). *Bütünüyle Uluborlu*, İstanbul: Acar Matbaası.
- Devellioğlu, F. (1962). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Doğu Matbaası.
- Erat, B. (1997). *Anadolu'da 14. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erken, S. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eyice, S. (1960). İznik'de "Büyük Hamam" ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme, *Tarih Dergisi*, 11 (15), s. 99-120.
- Eyice, S. (1997). Hamam, *TDVİA*, 15, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 402-430.
- Furetiere, A. (1690), *Dictionaire Universel*, Rotterdam: Arnoud & Reinier Leers.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, Paris: E. De Borcard.
- Genzmer, F. (1899), *Handbuch Der Architektur: Entwerfen, Anlage Und Einrichtung Der Gebäude; 5 Halb-Band. Gebäude Für Heil-Und Sonstige Wohlfahrts-Anstalten, 3 Heft. Bade-Und Schwimm-Anstalten*, Stuttgart: Arnold Bergstrasser Verlagsbuchhandlung A. Kröner, Vol. 4.
- Gündoğdu, H. (1992). *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gündüz, F. (2003). Mahmut Paşa Külliyesi, *TDVİA*, 27, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 380- 381.
- Gündüz, Küskü, S. (2014). Türk Dönemi Manisa Kenti ve Düşündürdükleri, *Turkish Studies*, 9 (10), s. 639-656.
- Hassanzadeh, J. (2019). *İran'da Zend ve Kaçar Dönemi Hamam Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (2019). Türk Dil Kurumu URL: <https://sozluk.gov.tr/?kelime=> (Erişim Tarihi: 17.10.2020).
- Klinghardt K. (1925). Die Türkischen Bader. *Deutsche Bauzeitung*. Berlin: Deutsche Bauzeitung G. M. B. H., 59 Jahrgang.
- Krencker, D. (1929). *Die Trierer Kaiserthermen*, Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H.
- Lawrie, J. (1864). *The Roman or Turkish Bath: Together with Barege, Medicated, Galvanic and Hydropathic Bath*, Edinburgh: Neill and Company.
- Liebich, H. S. (1983). *The Architecture of Mamluk City of Tripoli*, Boston: Aga Kahn Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology.
- Müderisoğlu, M. (2009). Fatih, Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi, *TDVİA*, 37, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 363-364.
- Mülayim S. (2010). Süleymaniye Cami ve Külliyesi, *TDVİA*, 38, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 114-119.

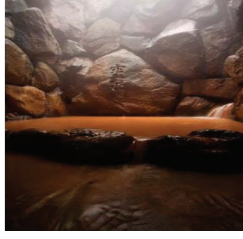
- Ochsenschlager, E. ve Popov, V. (1973). Excavation at Sirmium, *Archaeology*, 26/2, Boston: Archaeological Institute of America, s. 85.
- Ogilvie, J. (1986). *The Students English Dictionary*, London: Blackie and Son, Limited, 50 Old Bailey, E.C.
- Orcan, D. (2011). *Tarihi Yarımada Bölgesinde Bulunan Hamamların İncelenmesi*, Yayınlanmış yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, III, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önge, Y. (1988). Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 403-412.
- Önge, Y. (1991). Konya Mevlâna Dergâhı'nın Kaybolan Bir Yapısı: Türbe Hamamı. 5. *Milli Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*, Konya: Selçuk Üniversitesi, s. 75-84.
- Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara: VGM Yayınları.
- Ötüken, Y. ve Durukan A. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara: VGM Yayınları.
- Parker, J. H. (1881). *The Architectural History of The City of Rome*, London: Parker and CO.
- Parlak, S. (2008). Sahib Ata Külliyesi, *TDVİA*, 35, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 516-518.
- Peremeci, O. N. (1939). *Edirne Tarihi*, İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları.
- Retzius, G. (1885). *Finnland*, Berlin: Druck und Verlag Von Georg Reimer.
- Rifaioğlu, M. N. (2018). Memluk Dönemi Hamam Yapıları: Antakya Beyseri Hamamı Özelinde Yapısal-Mekânsal-İşlevsel Çözümleme, *Megaron*, 13 (4), s. 545-558.
- Rivoira, G. T. (1918). *Moslem Architecture: Its Origins and Development*. London: Oxford University Press.
- Sakaoğlu, N. (1971). *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1994). Bekâr Odaları, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yayınları, s. 123-124.
- Schultz, A. (1982). *Deutsche Leben Im XIV. Und XV. Jahrhundert*, Wien: Buchhandler Der Kais. Akademie Der Wissenschaften.
- Sibley, M. (2008). Editorial: Special Issue on Traditional Public Baths-Hammams in the Mediterranean, *International Journal of Architectural Research*, 2/3, s. 10-16.
- Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *TDVİA*, 24, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 51-53.
- Şaman, N. (1993). *Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapıları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Tanman, M. B. (1991). Atik Valide Sultan Külliyesi, *TDVİA*, 4, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 68-73.
- Tomar C. (2009). Sayda. *TDVİA*, 36, Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 207-209.
- Trümper, M. (2009). Complex Public Bath Buildings of the Hellenistic Period. *A Case Study in Regional Differences. Le bain collectif en Egypte: Balaneia/Thermae/Hammâmât*, ed: M. F. Boussac, T. Fournet, B. Redon, 7, Cairo: Institut français d'archéologie orientale du Caire, s. 139-179.
- Urquhart, D (1865). *Manuel of The Turkish Baths*, ed: J. Fife, London: John Churchill and Sons, New Burlington Street.
- Ülgen, A. S. (1950) Hamam, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, 5/1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 174-178.
- Whittemore, T. (1926). The Excavations at El-Amarnah Season 1924-5, *The Journal of Egyptian Archaeology*. Vol. 12, No. 1/2, s. 3-12.
- Wilson, E. (1861). *Eastern Or Turkish Bath*, London: John Churchill, New Burlington Street.
- Yavaş, D. (1997). Hafsa Sultan Külliyesi, *TDVİA*, 27, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, s. 123-124.
- Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama* çev: E. Erten, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yentürk N. (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu?, *Acta Turcica*, 2, s. 94-102.
- Yeşilbaş, E. (2018). Mardin Çarşılarının Tarihi ve Mimari Özelliklerine Dair Tespitler, *Sanat Tarihi Dergisi*, 27, s. 97-117.
- Yılmazyaşar, H (2017). *Bursa'dan Kosova'ya: Hüdavendigâr Dönemi (I. Murad) Osmanlı Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖRSELLER

Fotoğraf 1: Tell el-Amarna'da tespit edilen hamamlardan biri (North Palace-Amarna The Place-Amarna Project Erişim tarihi 20.12.2020)

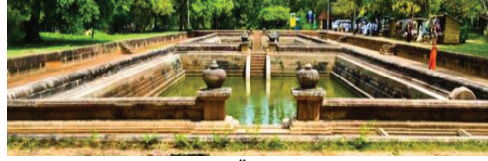
Fotoğraf 2: Günümüzde Yenilenerek Kullanılan ve Doğal Kaynak suyuyla Çalışan Bir İwaburo Örneği (<http://www.kosenkaku.com/english/spa/> Erişim Tarihi 18.12.2020)

Fotoğraf 3: Günümüzde Yenilenerek Kullanılan Bir Kamaburo Örneği (<http://en.akatokian.com/news/detail.html?id=224> Erişim Tarihi 16.12.2020)

Fotoğraf 4: Todaiji Tapınağı'nda Yer Alan Hamam/Banyo (<http://pinbokejun.blog93.fc2.com/blog-entry-1077.html> Erişim Tarihi 11.04.2020)

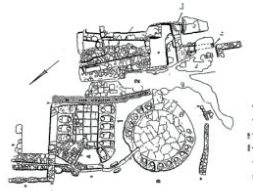
Fotoğraf 5: Bir "Pokuna" Örneği (<https://www.gettyimages.com/detail/photo/kuttam-pokuna-anuradhapura-srilanka-royalty-free-image/496987147> Erişim Tarihi 16.12.2020)

Fotoğraf 6: Bir Fin Hamamının 1885 Yılında Retzius tarafından Çekilen Fotoğrafı (Retzius, 1885, s. 92)

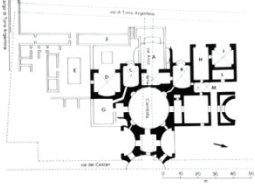
Çizim 1: Gortys Hamamı/Banyosu (Fagan, 1993, s. 407)

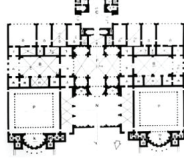
Çizim 2: Gela Hamamı/Banyosu (Orlandini, 1960, s. 182)

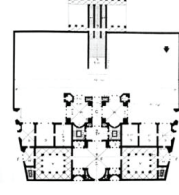
Çizim 3: Stabian Hamamı/Banyosu (Yegül, 2006, s. 59)

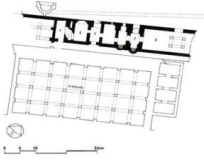
Çizim 4: Agrippa Hamamı (Yegül, 2006, s. 165)

Çizim 5: Nero Hamamı (Yegül, 2006, s. 169)

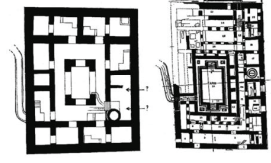
Çizim 6: Titus Hamamı (Yegül, 2006, s. 171)

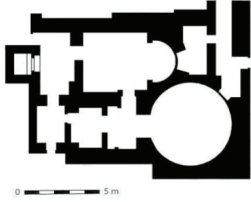
Çizim 7: İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Topkapı Sarayı Yakınlarındaki Bizans Hamamı (Berger, 2012, s. 77)

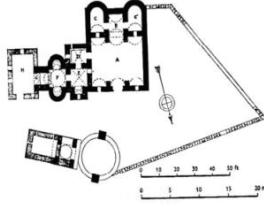
Çizim 8: Kalenderhane Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 405)

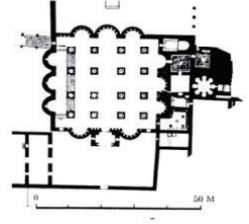
Çizim 9: Mohenjo Daro Kenti Yıkama Yapıları (Vidale, 2010, s. 67)

Çizim 10: Petra'da Bulunan Büyük Tapınak Hamamı'nın Planı (Arce, 2015, s. 162)

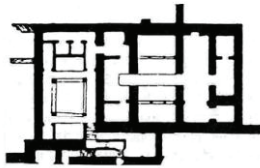
Çizim 11: Kuseyr Amra Planı (Önge, 1995, s. 14)

Çizim 12: Hırbetü'l Mefcer Planı (Beksaç, 1998, s. 326)

Çizim 13: İdrisiler Dönemi'nde Fas'ta İnşa Edilen Hamam Yapısının Planı (Raftani and Radoine, 2008, s. 60)

Çizim 14: El Hamra Sarayı Hamamının Planı (Eyice, 1997, s. 409)

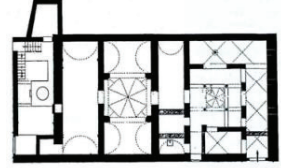
Çizim 15: Tlemsen Boyacılar Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 409)

Çizim 16: Fas Vücdé Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

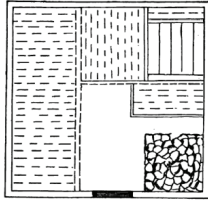
Çizim 17: Tunus Bardo Çarşı Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

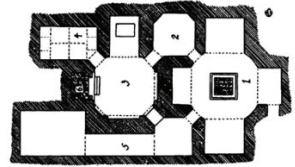
Çizim 18: Meriniler Dönemi Rabat Hamamı'nın Planı (Eyice, 1997, s. 410)

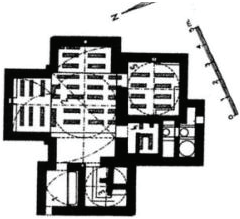
Çizim 19: Orta Çağ'da Almanlar Tarafından Kullanılan Buhar Hamamı Örneği (Schultz, 1982, s. 53)

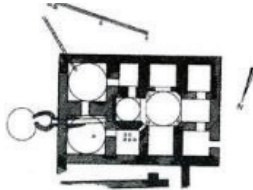
Çizim 20: Bir Fin Hamamının Planı (Retzius, 1885, s. 90)

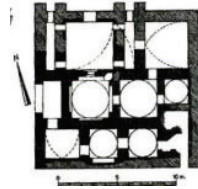
Çizim 21: Kirman Nigar Büyük Selçuklu Hamamı Planı (<http://www.selcuklumirasi.com/architecture/detail/nigar-hamami> Erişim Tarihi 11.04.2020)

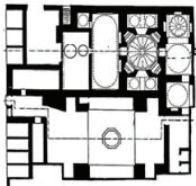
Çizim 22: Şahecuvar Karahanlı Hamamı (Çeşmeli, 2007, s. 39)

Çizim 23: Otrar'daki Karahanlı Hamamı (Çeşmeli, 2007, s. 39)

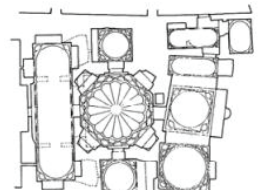
Çizim 24: Taraz'daki Karahanlı Hamamı (Çeşmeli, 2007, s. 39)

Çizim 25: Şam Bizuri Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)

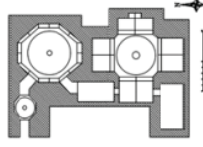
Çizim 26: Tripoli Al Nuri Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 194)

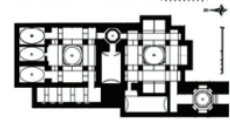
Çizim 27: Şam Cevze Hamamı Planı (Eyice, 1997, s. 407)

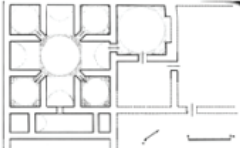
Çizim 28: Tripoli İzz'al-Din Hamamı Planı (Liebich, 1983, s. 192)

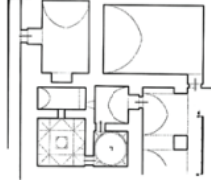
Çizim 29: Meraga Şeyh İslam Hamamı (Hassanzadeh, 2019, s. 162)

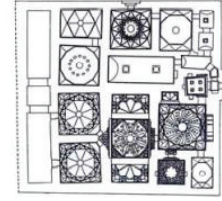
Çizim 30: Senendec Han Hamamı (Hassanzadeh, 2019, s. 120)

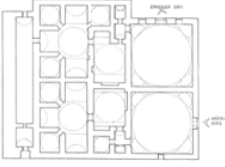
Çizim 31: Dört eyvan ve üç-dört köşe halvetli mekân düzenine bir örnek Ani Manuçehr Hamamı (Önge, 1995, s. 119)

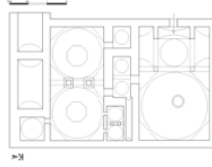
Çizim 32: Eyvansız ve köşe halvetsiz tek mekânlı mekân düzenine bir örnek Tuz Hisarı Sultan Hanı (Önge, 1995, s. 188)

Çizim 33: Eyvansız ancak halvetli mekân düzenine bir örnek Gazi Mihal Bey Hamamı (Yılancı, 2017, ç. 7)

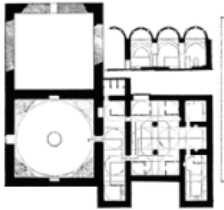
Çizim 34: İki ya da üç eyvanlı ve iki, üç ya da dört halvetli mekân düzenine bir örnek Göynük Süleyman Paşa Hamamı (Erat, 1997, ç. 22)

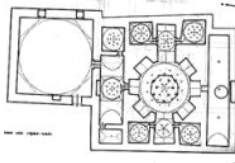
Çizim 35: İki birimli bir ana mekân etrafında şekillenen halvetli/halvetsiz mekân düzenine bir örnek Erzurum Çifte Göbek Hamamı (Çınar, 2010, s. 137)

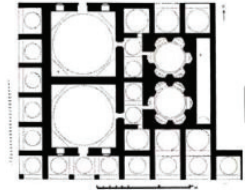
Çizim 36: Tek bir mekân etrafında şekillenen halvet hücreli mekân düzenine bir örnek Mudurnu Yıldırım Hamamı Kadınlar Bölümü (Erat, 1997, c. 45)

Çizim 37: Eş birimli mekân düzenine bir örnek İstanbul Haseki Hamamı (Eyice, 1997, s. 369)

Çizim 38: İçten sekizgen tabanlı bir ana mekân etrafında şekillenen bir, iki, dört eyvanlı ve bir, iki, dört köşe halvetli mekân düzenine bir örnek Konya Ereğli Eski Hamamı (Önge, 1995, s. 37)

Çizim 39: İçten sekizgen tabanlı bir ana mekânı bulunan tek eyvanlı/eyvansız ve halvet hücreli mekân düzenine bir örnek Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Hamamı (Çınar, 2010, s. 162)

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | Ege University, Faculty of Letters
Sanat Tarihi Dergisi | **Journal of Art History**
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 30, Sayı: 2, Ekim 2021 | Volume: 30, Issue: 2, October 2021

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics
ESCI
Emerging Sources Citation Index

TR
ULAKBİM
TR DİZİN

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD